

บางกอกในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์: วิถีริมน้ำของชาวสยามจากมุมมองของชาวตะวันตก
BANGKOK IN THE EARLY RATTANAKOSIN PERIOD: THE WATERFRONT ROUTE
OF SIAMESE LIFESTYLE FROM THE WESTERN PERSPECTIVE

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สำราญ ผลิตี
Assistant Prof. Dr.Samran Phondee
สำนักวิชาศึกษาทั่วไป มหาวิทยาลัยธนบุรี
ltee007@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการศึกษาภูมิสังคมของเมืองบางกอกในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ โดยวิเคราะห์ข้อมูลจากบันทึกของชาวตะวันตกที่เดินทางเข้ามาในบางกอกเป็นสำคัญ ซึ่งพบว่าสภาพทางภูมิศาสตร์ของที่มีอุดมสมบูรณ์มีความสัมพันธ์กับวิถีการดำเนินชีวิตของผู้คน โดยชาวบางกอกในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ประกอบไปด้วยกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ทั้งชาวสยาม ชาวจีน ชาวมุสลิม ชาวมอญ ชาวลาว ฯลฯ มีวิถีการดำรงชีวิตผูกพันอยู่กับสายน้ำ ทั้งการปลูกบ้านเรือนที่มีลักษณะเป็นเรือนแพ การประกอบอาชีพประมง ค้าขาย การเกษตร วิถีวัฒนธรรม ด้วยสภาพของพื้นที่ที่ประกอบด้วยแม่น้ำลำคลองจำนวนมาก ผู้คนกับสายน้ำมีความเป็นหนึ่งเดียวกันชาวตะวันตกจึงเปรียบ บางกอก ว่าเป็นเหมือน เวนิสตะวันออก นอกจากนี้ยังมองชาวสยามว่าเป็นผู้เฉื่อยชา ขี้เกียจ รวมถึงมองว่า บางกอก คือศูนย์กลางทางการค้าในย่านตะวันออกซึ่งชี้ให้เห็นถึงความรุ่งเรืองของกรุงรัตนโกสินทร์ได้เป็นอย่างดี

คำสำคัญ: ภูมิสังคม วิถีริมน้ำ ต้นกรุงรัตนโกสินทร์

Abstract

This paper aims to study the social landscapes of Bangkok in the early Rattanakosin period. The data was analyzed from the records of the Westerner who traveled to Bangkok. It was found that the geography which has enriched the geographical environment was related to the lifestyle of the people. Bangkokian in the early Rattanakosin period composed with many different ethnics; Siamese, Chinese, Muslim, Mon, and Lao, etc. Their way of life was bounded with the river. They built houseboat, "houses on the raft". Their occupations were fisheries, merchant, and agriculture. According to the condition of the area that includes of many rivers and canals so the people and the river are combined each other as one. The Western compared Bangkok as Venice of the East. Furthermore they thought that Siamese was sluggish and lazy and they considered Bangkok as the Commercial Centers in the East, which considered as the 'prosperous time' of Rattanakosin period as well.

Keyword: Geosocial, Waterfront lifestyle, Early Rattanakosin period

บทนำ

“บางกอก” คือเมืองเก่าที่ปัจจุบันหมายถึงเมืองหลวงของไทยในปัจจุบัน ในอดีตเป็นพื้นที่ปลายน้ำ มีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่านก่อนไหลออกสู่ทะเล ด้วยความที่เป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ มีแม่น้ำลำคลองอยู่จำนวนมาก เมืองบางกอกแห่งนี้จึงได้รับการขนานนามจากชาวตะวันตกว่าเป็น “เวนิสตะวันออก”

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ใช้ศึกษาเรื่องภูมิสังคม (Geosocial) หรือความสัมพันธ์ของพื้นที่กับผู้คน นอกจากหลักฐานของท้องถิ่นนั้น ๆ แล้ว บันทึกของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาสร้างความสัมพันธ์ในรูปแบบต่าง ๆ ก็มีความน่าสนใจไม่น้อย ในฐานะหลักฐานที่สะท้อนภาพของภูมิสังคมในมุมมองที่ต่างออกไป

มีหลักฐานมากมายชี้ชัดว่าชาวตะวันตกได้เดินทางเข้ามาในสยามอย่างน้อยก็ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาถึงการเข้ามาค้าขายและเผยแพร่ศาสนา ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ภายหลังจากที่บ้านเมืองพ้นผ่านช่วงสงครามกับพม่าแล้ว บางกอกคือศูนย์กลางของความรุ่งเรืองที่สืบเนื่องมาจากครั้งกรุงศรีอยุธยา นอกจากชาวจีนที่มีบทบาทอย่างมากต่อสังคมแล้ว ชาวตะวันตกก็เป็นอีกกลุ่มชาติพันธุ์หนึ่งที่เดินทางเข้ามาจำนวนมาก โดยมีวัตถุประสงค์ที่หลากหลาย ทั้งเพื่อการค้าขาย เจริญสัมพันธไมตรี และล่าอาณานิคม

ชาวตะวันตกเหล่านี้ได้มีการเก็บเรื่องราวหรือเหตุการณ์พบเจอกับการเดินทางของตนเองเอาไว้ในรูปของการจดบันทึก ที่ต่อมามีการแปลและนำมาเผยแพร่จำนวนมาก บันทึกเหล่านี้ช่วยให้เราเข้าใจลักษณะภูมิสังคมของผู้คนชาวสยามในแง่มุมต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่ บางกอก ที่เป็นศูนย์กลางของบ้านเมือง จึงมีชาวตะวันตกบันทึกรายละเอียดอยู่ไม่น้อย

บันทึกของชาวตะวันตกเหล่านี้ ไม่เพียงสะท้อนภาพของสังคมบางกอกในอดีตเท่านั้น หากแต่ยังสะท้อนให้เห็นถึงมุมมอง ทักษะคิดของชาวตะวันตกที่มองชาวตะวันออก แม้ว่ามุมมองเหล่านี้จะไม่สามารถอธิบายภูมิสังคมในมิติของวิถีแห่งเอเชียได้ชัดเจนเนื่องจากการกล่อมเกลாதงสังคมที่แตกต่างกันจึงนำมาซึ่งทัศนคติที่ต่างกัน แต่อย่างน้อยหากเปิดใจให้กว้าง มุมมองเหล่านี้ก็ช่วยสะท้อนให้ชาวเอเชียได้มองและทำความเข้าใจกับตนเองในมุมมองที่กว้างขึ้น

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองบางกอก

พื้นที่ของบางกอกเมื่อครั้งที่กรุงศรีอยุธยา ก่อนรัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราช (พ.ศ. 2077-2089) ลำน้ำเจ้าพระยาดั้งแต่ปากคลองบางกอกใหญ่ไปจนถึงคลองบางกอกน้อย สองฟากแม่น้ำในบริเวณที่กล่าวนี้ เป็นพื้นแผ่นดินผืนเดียวกัน ไม่ได้เป็นลำน้ำใหญ่เหมือนเช่นที่ปรากฏในปัจจุบัน และชื่อตำบลนั้นมีชื่อเรียกในสมัยอดีตว่า บางกอก เป็นเพียงที่ตั้งของหมู่บ้านใหญ่ตำบลหนึ่งเหมือนเช่นตำบลอื่น ๆ อันมีชื่อว่า สามปลื้ม สำเพ็ง คอกควาย สำเหร่ ดาวคะนอง ฯลฯ ส่วนตำบลบางกอก อยู่ฝั่งตะวันออกแม่น้ำเจ้าพระยา ถึงตรงนี้ลำน้ำได้ไหลอ้อมเข้าทางคลองบางกอกใหญ่ ทำให้การเดินทางไม่สะดวกนักในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราชจึงได้โปรดฯ ให้ขุดคลองลัดตั้งแต่คลองบางกอกน้อยไปออกแม่น้ำเก่าที่หน้าวัดอรุณราชวรารามเรียกว่า คลองลัดบางกอกใหญ่ เมื่อขุดคลองแล้วจึงตั้งเป็นเมืองขึ้นชื่อว่า เมืองธนบุรีศรีมหาสมุทร

การขุดคลองลัดดังกล่าว ส่งผลให้เมืองบางกอกกลายเป็นเมืองท่าและเมืองยุทธศาสตร์สำคัญของกรุงศรีอยุธยา ลักษณะของการเป็นเมืองยุทธศาสตร์นั้นดูจะมีเหตุผลที่ค่อนข้างชัดเจน ซึ่งยุทธศาสตร์ที่ว่านี้เป็นทั้งยุทธศาสตร์ทางด้านการค้าเป็นหลัก กล่าวคือ แต่เดิมนั้นการติดต่อค้าขายของชาวต่างชาติทั้งชาวจีน โปรตุเกส ฮอลันดา ฝรั่งเศส และอีกหลายชาติที่จะเข้ามาติดต่อค้าขายกับเมืองหลวงอย่างกรุงศรีอยุธยา จำเป็นต้องเดินทางผ่านเส้นทางเมืองธนบุรี ดังนั้นเมืองบางกอก จึงกลายเป็นเมืองหน้าด่านทางการค้าที่คอยเก็บค่าจังกอบทั้งขาเข้าและขาออก

ลาลูแบร์ ได้เดินทางมากรุงศรีอยุธยาสมัยสมเด็จพระนารายณ์ก็ได้อธิบายว่า เมืองบางกอกนี้ฝ่ายไทยเรียกว่าเมืองธน แต่ชาวต่างประเทศไม่มีใครรู้จักเหมือนชื่อ บางกอก ส่วนชื่อบางกอกนั้นมีที่มาอย่างไรไม่มีความชัดเจนจากหลักฐานทาง

ประวัติศาสตร์หากแต่ในความเชื่อหนึ่งก็อาจอธิบายได้ว่า บริเวณพื้นที่เหล่านี้ น่าจะมีความอุดมสมบูรณ์อยู่มาก โดยมีมีต้นมะกอกน้ำขึ้นอยู่โดยรอบหรือทั้งบาง จึงเรียกกันว่า บางกอก คือมีต้นมะกอกขึ้นกันทั้งบางก็อาจเป็นไปได้ ซึ่งต้นมะกอกดังกล่าวเป็นต้นไม้ที่เติบโตอยู่ในพื้นที่ชุ่มน้ำ หรือริมน้ำ และการเรียกชื่อท้องถิ่นในสมัยโบราณก็มักจะเรียกชื่อตามลักษณะที่โดดเด่นของพื้นที่เป็นสำคัญ

คำว่า บางกอก เป็นชื่อที่มีการปรากฏอยู่ในแผนที่ของชาวต่างชาติ หลายฉบับแรกสุดที่ปรากฏในภาพเขียนแสดงลำน้ำเจ้าพระยาจากปากน้ำถึงบางกอก โดยศิลปินนิรนามชาวดัตช์ ส่วนแผนที่แผ่นแรกที่ระบุชื่อ บางกอก คือ *Partie de l'Inde au dela du Gange* โดย Nicolas Sanson' Abbeville ช่างแผนที่ชาวฝรั่งเศส พิมพ์ที่กรุงปารีส พ.ศ.2195 แต่ยังมีชื่อเรียกที่เก่าแก่กว่านี้ พบในเอกสารฝรั่ง คือ *Mancock* ในจดหมายเหตุฟลอริส (Peter Floris) พ่อค้าที่เข้ามาในสยามเมื่อ พ.ศ. 2155 (ธวัชชัย ตั้งศิริวานิช, 2553, หน้า 3) ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความชัดเจนของการเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจของสยามในอดีต

เมืองบางกอกน่าจะมีสถานะเป็นเมืองหน้าด่านทางการค้าเรื่อยมา เมืองบางกอกกลับขึ้นมามีบทบาทสำคัญสูงสุดภายหลังจากที่เสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่าครั้งที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2310 ที่ต่อมาพระยาตากกู่เอกราชคืนจากพม่าได้อีกครั้ง และกรุงศรีอยุธยาเสียหายเกินกว่าจะบูรณะซ่อมสร้างให้รุ่งเรืองดังเดิม รวมถึงไม่เหมาะสมต่อสถานการณ์ทางการเมืองในเวลานั้น ที่การศึกกับพม่าอาจเกิดขึ้นได้ในทุกช่วงเวลา พระยาตากจึงได้ลงมาตั้งเมืองที่บางกอก และสถาปนาเมืองบางกอกเป็นราชธานีใหม่ของพระองค์

เมืองบางกอกหรือธนบุรีมีสถานะเป็นราชธานีอยู่ได้เพียง 15 ปี ใน พ.ศ. 2325 เมื่อมีการเปลี่ยนรัชกาล พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์พระองค์ใหม่ พระองค์ทรงย้ายพระนครข้ามฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยามาทางทิศตะวันออก แล้วสร้างศูนย์กลางทางอำนาจใหม่ที่เรียกว่าเมืองกรุงเทพมหานคร

ต่อมาเมื่อสงครามระหว่างสยามกับพม่าน้อยลง อันเนื่องมาจากพม่าที่เคยเป็นคู่สงครามกับสยามมาตั้งแต่ครั้งอดีต ได้ก้าวเข้าสู่สงครามในรูปแบบใหม่ คู่สงครามใหม่ที่แตกต่างไปจากแต่เดิมนั้นคือการทำสงครามกับอังกฤษ ในส่วนของสยามเองก็เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญด้วยเช่นกัน ในยุคล่าอาณานิคมตะวันตกเกิดขึ้นในช่วงที่บ้านเมืองเริ่มสงบ ถือเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สยามต้องปรับปรุงบ้านเมืองครั้งใหญ่ พื้นที่บางกอกมีการหลงไหลเข้ามาของวัฒนธรรมตะวันตก ทั้งวิถีการดำเนินชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไป ที่แต่เดิมชาวบ้านจะผูกพันกับการใช้ชีวิตกับสายน้ำเป็นหลัก การทำมาหากิน การสัญจร การติดต่อสื่อสาร ก็กลายมาเป็นพื้นที่ทางบก โดยมีรูปแบบการจราจรใหม่ ๆ ที่แตกต่างไปจากเดิม เช่น ถนน เส้นทางรถไฟ เป็นต้น

ความหลากหลายของผู้คนริมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ระบุเอาไว้ชัดเจนว่า บางกอกสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ คือศูนย์กลางในทุกด้าน ดังนั้น บางกอกจึงเป็นแหล่งรวมของทุกสิ่งรวมถึงความหลากหลายของกลุ่มคนที่เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสังคมสยาม ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์คาดว่าเมืองบางกอกไม่น่าจะมีความหนาแน่นมากนัก ดังที่ปรากฏในบันทึกของ อเล็กซานเดอร์ อังรี มูโฮต์ (Alexander Henri Mouhot) ที่คาดคะเนประชากรในบางกอก ช่วงประมาณ พ.ศ.2401 เอาไว้ความว่า

“...ด้วยเหตุที่สำมะโนประชากรของประเทศในแถบตะวันออกทุกประเทศยังขาดความสมบูรณ์อย่างเห็นได้ชัด เราจึงไม่อาจทราบจำนวนประชากรที่แท้จริงของกรุงเทพฯ ได้ อย่างไรก็ตามจำนวนประชากรที่คาดคะเนไว้ก็อยู่ในราว 300,000-400,000 คน” (Alexander Henri Mouhot, อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2557, หน้า 121-122)

ในจำนวนดังกล่าวนี้ไม่ใช่มีเฉพาะคนสยามเท่านั้นหากแต่มีความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ มากมาย ซึ่งเราอาจแบ่งเป็นกลุ่มตามเชื้อชาติได้ดังนี้

กลุ่มสยามเดิม

เป็นกลุ่มคนไทยที่อาศัยอยู่ในพื้นที่เมืองบางกอก มีทั้งกลุ่มชาวบ้านที่ตั้งรกรากอยู่แต่เดิม รวมถึงที่อพยพเคลื่อนย้ายเข้ามาอยู่ใหม่ พวกที่อยู่มาตั้งแต่เดิมนั้นมีหลักฐานตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาว่ามีชุมชนริมน้ำตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยซึ่งมีมากในฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยมาจากบทบาทของพื้นที่ที่เป็นเมืองหน้าด่านและเมืองท่าทางการค้า ส่วนกลุ่มคนที่อพยพเคลื่อนย้ายเข้ามาใหม่ แบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือ เคลื่อนย้ายเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเมื่อครั้งที่สร้างราชธานีใหม่ และการเคลื่อนย้ายโดยการถูกกวาดต้อนมาเป็นเชลยเมื่อครั้งสงครามขยายอำนาจของพระองค์ เช่น เมืองพิษณุโลก เมืองนครราชสีมาหรือเมืองพิมาย เป็นต้น ชุมชนคนไทยเหล่านี้อยู่อาศัยกระจัดกระจายตัวอยู่ตามริมสายน้ำลำคลองต่าง ๆ อาทิ คลองบางกอกน้อย คลองมอญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคลองบางกอกใหญ่หรือคลองบางหลวงที่มีคนไทยอยู่รวมตัวกันอย่างหนาแน่น ทั้งนี้เนื่องจากบริเวณดังกล่าวอยู่ใกล้กับพระราชวังของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

ชุมชนชาวจีน

กลุ่มชาวจีนเดินทางเข้ามาในประเทศไทยตั้งแต่เมื่อใดไม่มีหลักฐานที่ชัดเจน หากแต่เป็นชนชาติทางไกลที่มีชื่ออยู่ในประวัติศาสตร์ไทยมาเป็นเวลานานแล้ว ในสมัยกรุงศรีอยุธยาชนชาติจีนนับเป็นแรงงานที่สำคัญของอยุธยาทั้งการเป็นแรงงานในภาคการเกษตร รวมถึงบางอาชีพที่คนสยามสมัยนั้นไม่สนใจอย่างอาชีพการค้าขาย ในสมัยกรุงธนบุรีบทบาทของชาวจีนค่อนข้างชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการมีส่วนร่วมในพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทั้งสังคม เศรษฐกิจการเมือง การสงคราม การมีส่วนร่วมในการสงครามตั้งแต่ครั้งที่ตีพม่าล้อมของพม่าเข้าศึกจนถึงสงครามเมื่อคราวกบฏเอกราช ส่งผลให้ชาวจีนได้รับการดูแลเป็นพิเศษ มีการตั้งรกรากมั่นคงที่เมืองธนบุรี สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงโปรดให้ชาวจีนส่วนใหญ่ในสมัยนั้นตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนในบริเวณฝั่งตรงข้ามกับเมืองธนบุรี (ฝั่งพระนคร) ซึ่งปัจจุบันก็คือบริเวณพระราชวังบนฝั่งพระนครในปัจจุบัน โดยมีพระยาราชเศรษฐีได้รับการแต่งตั้งให้ดูแลกันเอง รวมถึงชาวจีนที่อพยพมาจากสถานที่ต่าง ๆ อาทิ จากอยุธยาที่มาตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณริมคลองบางกอกใหญ่หรือบริเวณกุฎีจีน

ชุมชนชาวตะวันตก

กลุ่มคนที่เป็นชาวตะวันตกหลายเชื้อชาติพยายามเข้ามาสร้างอิทธิพลตั้งแต่สมัยอยุธยา ทั้งฝรั่งเศส ฮอลันดา โปรตุเกส เปอร์เซีย เป็นต้น โดยการเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีเพื่อให้ได้รับผลประโยชน์ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ รวมไปถึงการเผยแผ่ศาสนา ชาวตะวันตกในสมัยอยุธยามีบทบาทสำคัญในบริเวณเมืองบางกอกตั้งแต่เมื่อครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมีชาวตะวันตกนามว่า ฟอลคอล หรือเจ้าพระยาวิชาเยนทร์มาสร้างป้อมปราการที่เมืองบางกอก สมัยนั้นก็มีชาวตะวันตก (ชาวฝรั่งเศส) การสร้างป้อมมีจำนวน 2 ป้อมด้วยกัน ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาปรากฏหลักฐานอยู่บริเวณด้านใต้ของพระราชวังเดิม อีก 1 ป้อมสร้างไว้ที่ฝั่งพระนครตรงข้ามกัน ต่อมาป้อมทางใต้พระนครได้ถูกรื้อทิ้งในสมัยสมเด็จพระเพทราชา ทว่าความเป็นชุมชนที่รวมตัวกันก็ยังคงปรากฏสภาพความเป็นชุมชนมาจนถึงสมัยธนบุรี ต่อมาในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชทานที่ดินกับชาวตะวันตกที่มีส่วนร่วมในการกบฏเอกราชเพื่อสร้างวัดขึ้นเป็นศูนย์กลางชุมชนให้กับชาวตะวันตก คือ โบสถ์ซางตาครู้ส ซึ่งได้กลายเป็นศูนย์กลางของชุมชนที่ชัดเจนของชาวตะวันตก

ชุมชนชาวมุสลิม

แม้ว่าชื่อของชาวอิสลามจะมีปรากฏอยู่ในหลักฐานทางประวัติศาสตร์ไม่มากนัก ทว่าก็สามารถยืนยันได้ว่า ชาวมุสลิมได้เข้ามามีบทบาทตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้วเช่นเดียวกับชาวจีนและชาวตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อครั้งที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสร้างราชอาณาจักรใหม่ที่เมืองธนบุรี ชาวมุสลิมเหล่านี้ก็ได้มีส่วนร่วมอยู่มาก ชาวมุสลิมได้มาตั้งรกรากรวมกันเป็นชุมชน บริเวณปากคลองบางกอกใหญ่ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชทานที่ดินให้แก่สมิถิตันสน เพื่อขยายพื้นที่ให้กว้างขวางขึ้น ดังที่เห็นในปัจจุบัน

นอกจากนี้ชุมชนของเมืองธนบุรีในช่วงเวลาดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังมีกลุ่มชุมชนอื่น ๆ ที่มาตั้งรกรากอยู่ที่เมืองธนบุรีอีก อาทิ ชุมชนชาวลาว ที่เมื่อครั้งที่ไปตีเมืองเวียงจันทน์ แล้วมีการนำเอาพระแก้วมรกตกลับมาด้วย โดยธรรมเนียมแล้วย่อมต้องมีการกวาดต้อนผู้คน เก็บกวาดทรัพย์สินมาด้วย ซึ่งก็น่าจะมีชุมชนชาวลาวที่ถูกกวาดต้อนมาด้วย รวมถึงชาวมอญที่มีการอพยพเข้ามาหลายครั้งเมื่อสมัยของพระองค์ ซึ่งตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์กล่าวไว้ว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ให้ชาวมอญทั้งหลายไปตั้งรกรากทำมาหากินในที่ต่าง ๆ อาทิ ปทุมธานี เกษะเกร็ด จ.นนทบุรี เป็นต้น แต่เชื่อได้ว่าส่วนหนึ่งก็น่าจะมาตั้งรกรากอยู่ ณ เมืองหลวง คือเมืองธนบุรีในขณะนั้นด้วย

นอกจากนี้ความเป็นชุมชนในพื้นที่บางกอกยังมีความหลากหลาย ซึ่งเป็นการรวมกลุ่มตั้งถิ่นฐานที่มีวัฒนธรรมสอดคล้องกัน ดังเช่นกลุ่มคนที่นับถือศาสนาอิสลาม กลุ่มชาวมุสลิม รวมถึงกลุ่มชาวดะวันตกที่นับถือศาสนาคริสต์ เป็นต้น การตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนของกลุ่มคนเหล่านี้ในอดีตตั้งอยู่บนหลักการเบื้องต้นว่าเป็นชุมชนริมน้ำ ต่อมา มีการขยายเป็นพื้นที่ชุมชนบก

วิถีริมน้ำ: วิถีบางกอกจากมุมมองของชาวดะวันตก

นักประวัติศาสตร์จำนวนมากอธิบายลักษณะของชุมชนมุสลิมริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาว่าเป็นหมู่บ้าน “เรือนแพ” ซึ่งการเป็นชุมชนเรือนแพของชุมชนมุสลิมในอดีตไม่ได้เป็นเรื่องของการเป็นชาวต่างชาติพันธุ์หรือถูกกีดกันจากคนพื้นถิ่นสยาม รวมถึงไม่ใช่เรื่องของการขาดแคลนพื้นที่บนบกสำหรับการก่อสร้างชุมชน หากแต่วิถีชีวิตของชุมชนในอดีตนั้นผูกพันอยู่กับสายน้ำ

ชุมชนริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ผู้คนนิยมปลูกบ้านเป็นเรือนแพเพื่อการอยู่อาศัย ไม่เพียงเฉพาะชาวยุโรปเท่านั้น หากแต่หลายกลุ่มชาติพันธุ์ต่างก็นิยมปลูกเรือนแพด้วยกันทั้งสิ้น ดังที่ปรากฏในบันทึกของนายจอร์จ วินด์เซอร์ เอิร์ล (Mr. George Windsor Earl) เมื่อครั้งเดินทางเข้ามาในกรุงเทพฯ พร้อมกับนายโรเบิร์ต ฮันเตอร์ พ่อค้าชาวอังกฤษ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 นายจอร์จ วินด์เซอร์ เอิร์ล ได้บันทึกสภาพวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ และที่อยู่อาศัยเอาไว้ว่า

“...เรือของเราแล่นตรงไปท่ามกลางหมู่เรือสำเภา หรือหลายลำและเรือนแพซึ่งมีอยู่ชวักไขว่ทั่วไปในบริเวณนั้น ความระเกะระกะของหมู่เรือและเรือนแพทำให้เรามองไม่เห็นฝั่ง เรือพายเล็ก ๆ จำนวนน้อย ๆ ลำบางลำก็กว้างกว่าตะกร้าผ้า พายไปมาขณะที่เรือกำลังแล่นไปข้างหน้า ในบรรดาเรือพายเหล่านั้นหลายลำ มีพระสงฆ์นั่งอยู่และพายจากบ้านหลังหนึ่งไปอีกหลังหนึ่งเพื่อรับของบิณฑบาต ผู้คนที่อาศัยอยู่เรือนแพกำลังเปิดบานพับที่คล้ายหน้าต่าง ซึ่งเมื่อเปิดออกแล้วเนื้อที่ของแพตรงนั้น จะกลายเป็นหน้าร้านซึ่งมีสินค้าวางขายอยู่หลายชนิด เช่น ถ้วยโถโอชาม ผ้าดิบมีลาย ร่มกระดาษ หน่อหวาน หม้อ กระทะ เป็นต้น ของเหล่านี้วางขายในลักษณะที่เชิญชวนให้ผู้ผ่านไปมาอยากแวะซื้อ คนขายในเรือนแพทุกคนล้วนเป็นผู้หญิง ส่วนผู้ชายหากไม่นั่งบนพื้นเพื่อสูบบุหรี่ก็กำลังเตรียมตัวจะออกเรือ...” (George Windsor Earl, อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2555, หน้า121-122)

ภาพที่ 1 เรือนแพพักอาศัยริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา
(กรมศิลปากร, 2555, หน้า 153)

ภาพที่ 2 เรือนแพพักอาศัยปากคลองบางกอกใหญ่
(กรมศิลปากร, 2555, หน้า 153)

ลักษณะของเรือนแพถูกปลูกสร้างอย่างแข็งแรงจนสามารถเป็นได้ทั้งที่อยู่อาศัยและค้าขายได้ในคราวเดียวกัน ดังที่ปรากฏในบันทึกของเซอร์ จอร์น เบบริง (Sir John Bowring) อัครราชทูตอังกฤษ ผู้อัญเชิญพระราชสาส์นของพระนางเจ้าวิคตอเรียแห่งอังกฤษเข้ามาเจรจาทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 พ.ศ.2398 ก็ได้บรรยายถึงวิถีชีวิตตลอดจนที่อยู่อาศัยของชาวสยามไว้ ความว่า

“...เมื่อเราเข้ามาใกล้กรุงเทพฯ จำนวนเรือนแพก็เพิ่มมากขึ้น ตัวเรือนสร้างอยู่บนแพถูกบวบและผูกติดกับฝั่ง เรือนแพเหล่านี้เป็นร้านค้าขายของ และที่พักอาศัย หน้าเรือนแพบางแห่งที่มีลักษณะดีกว่าเรือนแพอื่นๆ เราสังเกตเห็นสภาพสตรีกลุ่มใหญ่ซึ่งนั่งรอชมขบวนเรือของพวกเรา พวกเขาชี้ให้เราดูบรรดาภรรยาของพระคลังซึ่งอยู่ในกลุ่มของสภาพสตรีเหล่านั้นด้วย...” (John Bowring, อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2557, หน้า 119-120)

จะเห็นได้ว่าลักษณะของเรือนแพที่อยู่อาศัยของชุมชนในอดีตนั้นไม่ได้เป็นการอยู่อาศัยแบบชั่วคราว หากแต่เป็นความสอดคล้องกับวิถีการดำเนินชีวิตในช่วงเวลานั้น ๆ ได้อย่างกลมกลืน เพราะไม่เพียงชาวสยามเท่านั้นที่อยู่อาศัยด้วยเรือนแพ หากแต่ชุมชนอื่น ๆ ทั้งจีนและชาวต่างชาติต่างก็เลือกที่จะอาศัยด้วยเรือนแพทั้งสิ้น

นายเออร์เนสต์ ยัง (Mr.Ernest Young) นักเขียนชาวอังกฤษผู้เคยรับราชการอยู่กระทรวงธรรมการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้เขียนบรรยายถึงบรรยากาศการใช้ชีวิตในเรือนแพและที่อยู่อาศัยของชุมชนริมน้ำทั้งสองฟากฝั่งแม่น้ำไว้อย่างน่าสนใจ ความว่า

“...บ้านเรือนสำหรับพักอาศัยมีทั้งที่สร้างอยู่บนเสาสูง ๆ ที่ช่วยให้ตัวบ้านอยู่พ้นจากระดับน้ำซึ่งมักจะขึ้นสูงอยู่เสมอ และที่เป็นเรือนแพลอยอยู่ในน้ำหรือเวลาที่น้ำในแม่น้ำแห้งลงก็จะตั้งอยู่บนโคลนแทน เรือนแพเหล่านี้มักจอดอยู่ติด ๆ กันตามริมฝั่งแม่น้ำลำคลอง โดยด้านหน้าของเรือนแพจะหันเข้าหาแม่น้ำและมีกระดานแคบ ๆ แผ่นเดียวที่เชื่อมต่อระหว่างประตูหลังของเรือนแพกับพื้นดิน ส่วนที่เป็นตัวแพจะผูกไว้หลวม ๆ กับหลักไม้ใหญ่ซึ่งปักลึกลงไปใต้น้ำ ตัวบ้านจึงลอยขึ้นลงได้ตามกระแสน้ำ ด้านหน้าของแพทุกหลังจะมีนอกชานเล็ก ๆ หรือระเบียง ซึ่งผู้คนมักใช้เวลาส่วนใหญ่ของพวกเขายู่ที่บริเวณระเบียงนี้ หากพวกเขาตั้งร้านขายของก็จะใช้บริเวณนี้เป็นที่จัดวางสินค้า นอกจากนี้ยังใช้เป็นบริเวณที่อาบน้ำของสมาชิกทุกคนในครอบครัว โดยที่พวกเขาจะใช้ถังหรือกระป๋องตักน้ำขึ้นมารดตั้งแต่ศีรษะลงไป

เวลาที่เจ้าของเรือนแพหลังใดหลังหนึ่งต้องการเคลื่อนย้ายเรือนแพ พวกเขาก็ไม่จำเป็นต้องเรียกหาบรรดาเรือหรือเกวียน แต่สามารถเคลื่อนย้ายเรือนแพตลอดจนเครื่องเรือนและสมาชิกในครอบครัวไปพร้อม ๆ กันได้อย่างง่ายดาย หากเป็นครอบครัวที่มีอันจะกิน ก็อาจจ้างเรือกลไฟลำใดลำหนึ่งที่จะขึ้นล่องอยู่ในแม่น้ำมาช่วยลากเรือนแพ โดยที่สมาชิกของครอบครัวที่เป็นเด็ก ๆ จะนั่งดูอยู่ที่ระเบียง และหัวเราะกันอย่างสนุกสนานกับประสบการณ์แปลกใหม่ที่เขาได้รับ หากแต่เจ้าของเรือนแพยากจนเกินกว่าที่จะจ้างเรือกลไฟมาช่วยลาก ก็อาจขอความช่วยเหลือจากเพื่อน ๆ ที่มีรูปร่างใหญ่โตลำสัน และญาติพี่น้องให้ช่วยกันใช้พายขนาดใหญ่ซึ่งมีลักษณะคล้ายเสียม ค่อย ๆ ผลักเรือนแพไปยังแหล่งที่พักอาศัยแห่งใหม่...” (Ernest Young, อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2555, หน้า314-315)

ลักษณะของเรือนแพดังกล่าวดูเหมือนจะมีความสอดคล้องกับวิถีชีวิตที่ผูกติดอยู่กับสายน้ำอย่างมาก รูปแบบการเคลื่อนย้ายเรือนแพได้อย่างสะดวกเหล่านี้ทำให้เชื่อได้ว่ากลุ่มชุมชนเรือนแพที่เป็นมุสลิมที่มีหลักฐานกล่าวหาว่าอพยพโยกย้ายเรือนแพของตนเองลงมาตั้งรวมตัวอยู่ในเมืองหลวงใหม่เมื่อเสียดังครีอยุธยาครั้งที่ 2 ก็น่าจะเป็นการเคลื่อนแพรวมถึงสมบัติของตนเองทั้งหมดมาด้วยได้

การมารวมตัวกันในครั้งนี้น่าจะเป็นการรวมตัวกันของชุมชนในลักษณะหลวม ๆ เสียมากกว่าที่จะเป็นชุมชนที่แบ่งแยกกันอย่างชัดเจนระหว่างเชื้อชาติ ศาสนา หรือแม้แต่ภักดิ์ ทั้งจากสถานการณ์บ้านเมืองที่มีแต่สงครามมากมาย การรวมตัวกันอยู่ในพื้นที่ใกล้กับศูนย์กลางทางอำนาจ ซึ่งเวลานั้นคือพระราชวังจะเป็นการปลอดภัยที่สุด

ความเป็นชุมชนริมน้ำที่ส่วนใหญ่เป็นเรือนแพมีมาอย่างต่อเนื่องที่แม้ว่าการสงครามจะลดลงไปแล้วหากแต่และบางส่วนของชุมชนก็เริ่มกระจายตัวขึ้นไปสู่พื้นที่บน และอีกบางส่วนก็มีการขยับขยายไปในลำคลองที่ลึกเข้าไป แต่ปัจจัยสำคัญที่คงความเป็นชุมชนเรือนแพริมน้ำก็คือเรื่องของเศรษฐกิจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนที่ตั้งอยู่บริเวณจุดตัดของเส้นทางคมนาคมหรือปากคลองทั้งบางกอกน้อยและบางกอกใหญ่ เพราะปรากฏว่ายังคงมีชุมชนที่มีลักษณะเป็นเรือนแพอยู่จำนวนมาก

เมื่อครั้งที่เจ้าชายวิลเลียมแห่งสวีเดน ได้เสด็จมาเยือนสยามเพื่อร่วมในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เนื่องในวโรกาสการเสด็จขึ้นครองสิริราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 เมื่อ พ.ศ.2454 พระองค์ก็ทรงบรรยายสภาพวิถีชีวิตและที่อยู่อาศัยของชุมชนริมน้ำเจ้าพระยาไว้อย่างน่าสนใจ ความว่า

“...ในไม่ช้าเราจึงได้แล่นเรือเข้าสู่แม่น้ำเจ้าพระยา ตอนแรกนั้นทั้ง 2 พากฝั่งถูกปกคลุมด้วยป่าสุ่มท่ม่มไม้อันรกชัฏ...แต่แล้วป่าที่มีมาแต่บรรพกาลนั้น ค่อย ๆ กลายเป็นชุมชนที่มีความเจริญมากขึ้นเรื่อยๆ ตามลำดับ มองเห็นยอดแหลมสีขาวของเจดีย์หรือยอดแหลมที่ตรงตามของโบสถ์ วิหาร ที่เรียงรายไล่ขึ้นไปบนแนวสีเขียวขจีทั่วไปทุกหนแห่ง...

...กระท่อมไม้ไผ่หลังเล็ก ๆ ซึ่งเมื่อแรกหาได้ยากเย็นในท่ามกลางสุ่มท่ม่มไม้แผ่กระจายอยู่ทั่วทุกหนแห่งนั้น มาบัดนี้มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นโดยเพิ่มขึ้นทั้งด้วยขนาด ความสะดวกสบายและพื้นที่ซึ่งปลูกสร้าง เมื่อรวมเข้าด้วยกันแล้วจึงกลายเป็นหมู่บ้านทั้งดงามน้ำรัก แต่อย่างไรก็ดีประมาณ 50 เปอร์เซ็นต์ของหมู่บ้านเหล่านี้ ประกอบไปด้วยบ้านพักที่ลอยอยู่บนน้ำเป็นบ้านไม้ไผ่ขัดแตะหลังเล็ก ๆ ที่ตั้งอยู่บนแพหรือบนเรือ บ้านลอยน้ำเหล่านี้พบเห็นอยู่ทุกหนแห่งในสยาม ในลำคลอง แม่น้ำ ทะเลสาบ และข้าพเจ้าก็ไม่คิดว่าจะเป็นเรื่องเกินเลยที่จะกล่าวว่า ประมาณ 1 ใน 10 ของประชากรที่มีอยู่ทั้งหมดในประเทศนั้น กินอยู่หลับนอนและก็ตายอยู่ในสายน้ำ เด็ก ๆ ที่นั่นมักจะว่ายน้ำเป็นก่อนที่จะเดินได้เสียอีก...” (ตามรอยบันทึกชาวต่างชาติจากอ่าวสยามสู่ลำน้ำเจ้าพระยา, 2557, หน้า 137)

แม้ว่าเอกสารจากบันทึกของชาวตะวันตกเหล่านี้จะกล่าวถึงความเป็นชุมชนเรือนแพที่ไม่ได้หมายถึงเฉพาะชุมชนเรือนแพสยาม แต่ด้วยหลักฐานอื่นของไทยที่กล่าวไว้มากมายว่าชุมชนมุสลิมก็มีวิถีเริ่มต้นเป็นชุมชนเรือนแพริมน้ำ บันทึกเหล่านี้ก็ย่อมแสดงภาพของความเป็นชุมชนในอดีตได้ในระดับหนึ่ง

อย่างไรก็ตามต่อมาก็ปรากฏว่ามี การเคลื่อนย้ายชุมชนจากชุมชนน้ำสู่การเป็นชุมชนบกก็ต่อเมื่อวิถีของเส้นทางการคมนาคมนั้นเปลี่ยนไป เมื่อมีการพัฒนาเส้นทางถนนมากขึ้นชุมชนเองก็เคลื่อนย้ายขึ้นไปเรียงรายตามเส้นทางถนนแทนการเป็นชุมชนริมน้ำ

ความน่าสนใจของวิถีชีวิตของชุมชนริมน้ำในมุมหนึ่งก็คือ วิถีระหว่างผู้หญิงและผู้ชายที่หมายถึง ฝ่ายชายจะทำหน้าที่ในการออกหาปลา ส่วนฝ่ายหญิงจะทำหน้าที่ค้าขายหรือผลิตสินค้าที่น่าจะสืบต่อเนื่องมาจากครั้งอดีต ซึ่งสอดคล้องกับบันทึกของนายจอร์จ วินด์เซอร์ เอิร์ล (Mr.George Windsor Earl) ที่เดินทางเข้ามาในกรุงเทพฯพร้อมกับนายโรเบิร์ต ฮันเตอร์ พ่อค้าชาวอังกฤษ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 นาย จอร์จ วินด์เซอร์ เอิร์ลได้บันทึกสภาพวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ และที่อยู่อาศัยเอาไว้ว่า

“...ผู้คนที่อาศัยอยู่เรือนแพกำลังเปิดบานพับที่คล้ายหน้าต่าง ซึ่งเมื่อเปิดออกแล้วเนื้อที่ของแพตรงนั้น จะกลายเป็นหน้าร้านซึ่งมีสินค้าวางขายอยู่หลายชนิด เช่น ถ้วยโอโอะซาม ผ้าดิบมีลาย ร่วมกระดาด หน่อหวาน หม้อ กระทะ เป็นต้น ของเหล่านี้วางขายในลักษณะที่เชิญชวนให้ผู้ผ่านไปมาอยากแวะซื้อ คนขายในเรือนแพทุกคนล้วนเป็นผู้หญิง ส่วนผู้ชายหากไม่นั่งบนแพเพื่อสูบบุหรี่ก็กำลังเตรียมตัวจะออกเรือ...” (จอร์จ วินด์เซอร์ เอิร์ล, อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2555, หน้า 121-122)

วิธีการทำประมงดูเหมือนจะมีการอธิบายภาพของชุมชนมุสลิมไม่มากนัก หากเน้นไปที่ความสามารถในการทำการค้าเสียมากกว่า เรื่องเกี่ยวกับการทำประมงขนาดเล็กในบางกอกนั้นไม่ได้เป็นข้อมูลในวงแคบเท่านั้น หากแต่พบข้อมูลของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาในกรุงสยามตั้งแต่อดีตที่ได้บันทึกเรื่องราวเหล่านี้เอาไว้จำนวนมากเช่นกัน ดังเช่นบันทึก

ของเทาเซนต์ แฮร์ริส ซึ่งเป็นทูตชาวอเมริกันที่เดินทางเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีและเจรจาเรื่องสนธิสัญญากับไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2399) ก็ได้มีการบรรยายถึงวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ และที่อยู่อาศัยของชาวสยาม ตลอดแนวสองฟากฝั่งตั้งแต่สันดอนปากแม่น้ำ จนถึงกรุงเทพ ไว้อย่างน่าสนใจ ความว่า

“...เราผ่านเข้าไปในเส้นทางระหว่างหลักจับปลา ซึ่งอยู่ห่างจากเรือประมาณ 8 ไมล์ หลักเหล่านี้แข็งแรง ความแข็งแรงของกระแสน้ำได้ทำให้หลักสั้นไปมา สัตว์น้ำจำพวก หอย กุ้ง ปู จำนวนมากกำลังเกาะอยู่ที่หลัก...” (เทาเซนต์ แฮร์ริส, อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2557, หน้า 108)

เช่นเดียวกับบันทึกของเจ้าชายวิลเลียมแห่งสวีเดนที่เสด็จเยือนประเทศไทย เพื่อเข้าร่วมในพิธีบรมราชาภิเษกเนื่องในวโรกาสการเสด็จขึ้นครองราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 พ.ศ.2454 พระองค์ได้ทรงบรรยายไว้ถึงสภาพวิถีชีวิต การทำมาหากิน และที่อยู่อาศัยของชุมชนริมน้ำเจ้าพระยาไว้อย่างน่าสนใจเช่นกัน ความว่า

“...เรือจึงได้แล่นผ่านสันทรายตื้น ๆ ที่ปากน้ำเจ้าพระยา ที่ตรงนี้มีกลุ่มเรือจับปลาหลายลำ เรือสำปั้นและเรือขนาดใหญ่กว่านั้นกำลังแล่นไปอยู่ เป็นภาพที่สวยงามและทำให้นึกถึงเรือสำเภาจีนที่มีใบเรือซึ่งด้วยไม้หรือใบเรือใหญ่สี่เหลี่ยมประดับด้วยผ้าสีนวมหิมะและออกสีแถมเหลือง เครื่องจับปลาที่ล้อมไว้เป็นรั้วถาวรและเป็นแบบเขาวงกตไหลขึ้นมาให้เห็นทั่วทั้งท้องน้ำ เห็นได้ชัดว่าสำหรับที่นี่แล้วการจับปลาเป็นอาชีพสำคัญและให้ผลผลิตเป็นกอบเป็นกำ มีการจับปลาเช่นนี้เป็นบริเวณโดยรอบทั่วทั้งคาบสมุทรและตามแม่น้ำลำคลองที่มีอยู่มากมายทั่วไป...” (วิลเลียม, อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2557, หน้า 108-109)

บันทึกของชาวตะวันตกเหล่านี้ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงวิถีของชุมชนบางกอกที่ผูกพันกับสายน้ำ ทั้งวิถีการดำรงชีวิต อาชีพ วัฒนธรรม และความเป็นหนึ่งเดียวกันของสายน้ำและผู้คน ภูมิสังคมของชาวบางกอกในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ จึงถูกเปรียบมองว่าเป็นเสมือน “เวนิสตะวันออก”

บางกอก: เวนิสตะวันออกในมุมมองของชาวตะวันตก

ด้วยทำเลที่ตั้ง ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่ที่ตั้งอยู่ปลายน้ำ ส่งผลให้พื้นที่ของบางกอกตั้งแต่อดีตมีความอุดมสมบูรณ์ มีเส้นทางน้ำที่ผู้คนใช้ในการสัญจร ประกอบอาชีพ รวมถึงวิถีความเป็นอยู่ที่ผูกพันกับสายน้ำอย่างแยกไม่ออก ชาวตะวันตกที่เดินทางเข้ามายังบางกอกต่างรับรู้และยอมรับทั้งก่อนเดินทางมาและการสัมผัสด้วยตนเอง ดังที่อเล็กซานเดอร์ อังรี มูโฮต์ (Alexander Henri Mouhot) นักธรรมชาติวิทยาชาวฝรั่งเศสเดินทางเข้ามาสำรวจดินแดนในแถบอินโดจีน และผ่านเข้ามาในสยามในช่วง พ.ศ.2401 ก็ได้บรรยายไว้ว่า

“กรุงเทพฯ เปรียบได้กับเวนิสตะวันออก ไม่ว่าคุณจะไปประกอบธุรกิจหรือท่องเที่ยว คุณจะต้องอาศัยเส้นทางน้ำเป็นหลัก เสียงที่ได้ยินจนคุ้นหูคือเสียงพายที่จุ่มลงไปใต้น้ำและเสียงร้องเพลงของลูกเรือตลอดจนเสียงตะโกนของฝีพายแทนเสียงของรถม้า แม่น้ำเปรียบเสมือนถนนหลวงและถนนที่ปลูกต้นไม้เรียงราย 2 ข้างทาง ส่วนลำคลองก็คือทางแยกที่สุดแต่จะลัดเลี้ยวไป...” (Alexander Henri Mouhot, อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2555)

อังรี มูโฮต์ ยังอธิบายเพิ่มเติมว่า

“...ที่นี่ (สองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนถึงใจกลางเมืองกรุงเทพฯ) เราพบเห็นเรือจอดจำนวนมาก บทเรือมีทั้งชายหนุ่ม หญิงสาว หรือแม้แต่เด็ก ๆ ก็พบเห็นอยู่บ่อย ๆ กำลังพายเรือกันอย่างคล่องแคล่วจนแทบไม่น่าเชื่อ พวกเด็ก ๆ จะคุ้นเคยกับน้ำกันมาตั้งแต่ยังเล็ก ๆ ข้าพเจ้าเคยพบเห็นเด็ก ๆ ที่บ้านท่านเจ้าเมือง ซึ่งยังอยู่ในวัยเด็กมาก กระโจนลงในแม่น้ำ ดำผุดดำว่ายกันราวกับนกเป็ดน้ำ ขวนให้พิศวงและตื่นตาตื่นใจยิ่งนัก...” (Alexander Henri Mouhot, อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2557, หน้า 123)

บันทึกของ Alexander Henri Mouhot สะท้อนให้เห็นถึงความผูกพันกับสายน้ำของผู้คนในพื้นที่ได้เป็นอย่างดี จะเห็นได้ว่าภาพความเป็นสังคมแห่งสายน้ำค่อนข้างจะชัดเจนในบันทึกของชาวตะวันตก ส่วนหนึ่งนั้นเป็นเพราะการเดินทาง

ทางเข้าสู่กรุงสยามเป็นการเดินทางโดยเรือ ดังนั้นภาพที่บันทึกไว้จึงปรากฏเป็นวิถีแห่งสายน้ำ ความเป็นเวนิสตะวันออกของบางกอกนี้ ถูกย้าด้วยบันทึกของพระเจ้านิโคลาสที่ 2 แห่งรัสเซีย เมื่อครั้งที่ดำรงพระยศเป็นมกุฎราชกุมาร พระองค์ได้เสด็จเยือนประเทศสยาม (ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5) ครั้งนั้น พระองค์ทรงมีพระราชบัญชาให้เจ้าชาย อี ออกทอมสกี ให้เป็นผู้บันทึกเรื่องราวที่พบเห็นในระหว่างการเดินทางเอาไว้ถึงภูมิสังคมของเมืองบางกอก ความสัมพันธ์ระหว่างวิถีการดำรงชีวิตผู้คนชาวสยามกับสายน้ำในมิติต่าง ๆ และสรุปไว้ว่า “...เราจึงเรียกเมืองหลวงของกรุงสยามว่าเป็น เวนิสตะวันออก” (อี ออกทอมสกี, อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2557, หน้า 123)

ต่อมาความเจริญด้านการค้าจะเติบโตไปอย่างรวดเร็ว ภาพของการเป็นเมืองแห่งสายน้ำของบางกอกจะเปลี่ยนไป พื้นที่ของบางกอกกลายเป็นเสมือนท่าเรือและศูนย์กลางทางการค้า ภาพของเวนิสตะวันออกในสายตาของชาวตะวันตกก็มีเปลี่ยนแปลงไปบ้าง ดังที่ปรากฏในบันทึกของนายเฮอรัลด์ วาริงตัน สมิธ (Mr. Herbert Warington Smyth) ชาวอังกฤษอีกผู้หนึ่งที่เข้ามาปฏิบัติราชการในตำแหน่งเจ้ากรมราชโลหกิจและภูมิวิทยา ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ได้มีบันทึกเอาไว้เกี่ยวกับภูมิสังคมของบางกอกไว้อย่างน่าสนใจ ความว่า

“...แต่กรุงเทพฯ ที่ข้าพเจ้าเคยอ่านว่าเป็นเวนิสตะวันออกอันสนใด มีชีวิตชีวาด้วยปราสาทราชวังที่ฉาบทองอร่าม และวัดวาอารามอันวิจิตรงดงามนั้นอยู่ตรงไหนกันแน่ ที่ทอดตัวอยู่เบื้องหน้าเราจะมียกแต่เรือเตอร์ตัมตะวันออกเท่านั้น เรามองเห็นแต่แนวฝั่งโคลน ท่าจอดเรือสินค้าและสะพานเทียบท่า โรงสีข้าวไม่น่าดูที่กำลังพันควินโขม...” (Herbert Warington Smyth, อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2541)

บันทึกดังกล่าวข้างต้นสะท้อนภาพลักษณะภูมิสังคมของบางกอกในอดีตได้อย่างชัดเจน การเป็น “เวนิสตะวันออก” ในสายตาของชาวตะวันตกนำมาซึ่งชื่อเสียงและอัตลักษณ์ที่ทั่วโลกให้ความสนใจ แม้ปัจจุบันความเป็นเวนิสตะวันออกจะหายไปจากภาพจำแล้วก็ตาม เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงจากชุมชนน้ำสู่ชุมชนบก แม่น้ำลำคลองต่างๆ ไม่ได้ใช้เป็นเส้นทางทางการสัญจร และผูกพันกับวิถีชีวิตของผู้คนดังเช่นอดีต ภาพแต่ความเป็น เวนิสตะวันออก ก็เป็นคำที่สร้างภาพลักษณ์ให้กับบางกอกในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ได้เป็นอย่างดี

บทสรุป

สยาม คือพื้นที่ที่ตั้งอยู่กลางภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยมีเมือง บางกอก (Bangkok) เป็นศูนย์กลางของอาณาจักรมาตั้งแต่ พ.ศ.2310 หรือภายหลังจากเสียเอกราชให้กับพม่า บางกอกเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งรวมของผู้คนที่เดินทางเข้ามามากมาย ชาวตะวันตกเป็นอีกกลุ่มชาติพันธุ์หนึ่งที่มีหลักฐานว่ามีการเดินทางเข้ามาในสยามอย่างน้อยเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา โดยมีวัตถุประสงค์ทั้งการเผยแผ่ศาสนา การค้าขาย รวมถึงการเจริญสัมพันธไมตรี บุคคลที่เดินทางเข้ามามีหลายกลุ่ม คุณลักษณะพิเศษประการหนึ่งคือชาวตะวันตกเหล่านี้มักจะบันทึกเหตุการณ์ หรือสิ่งที่พบเห็นเอาไว้ในรูปของบันทึก ทั้งบันทึกที่เป็นทางการและบันทึกส่วนตัว บันทึกของชาวตะวันตกเหล่านี้คือหลักฐานสำคัญที่อธิบายภาพภูมิสังคมของพื้นที่ในช่วงเวลานั้น ๆ ได้อย่างดี

บางกอก ในมุมมองของชาวตะวันตก แม้ว่าบางเรื่องอาจผิดแปลกไปจากความเป็นจริงของคนสยามบ้าง หากแต่มุมมองเหล่านี้ก็ช่วยสะท้อนภาพของบางกอกได้ชัดเจนและกระจ่างมากขึ้น จากบันทึกของชาวตะวันตกที่เดินทางเข้ามาในสยามในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ บางกอก คือดินแดนที่มีความอุดมสมบูรณ์ มีแม่น้ำ ลำคลองต่าง ๆ จำนวนมาก วิถีชีวิตของผู้คนผูกพันอยู่กับสายน้ำ ทั้งที่อยู่อาศัยที่ผู้คนเลือกปลูกบ้านเรือนอยู่ในน้ำในลักษณะ “เรือนแพ” การประกอบอาชีพทั้งการค้าขาย ตลาดริมน้ำ การประมง การเกษตรกรรม หรือแม้แต่เส้นทางคมนาคมก็ใช้เส้นทางน้ำเป็นหลัก ความเป็นหนึ่งเดียวกันระหว่างผู้คนและสายน้ำนี้ นำมาซึ่งการเปรียบเทียบพื้นที่ของบางกอกว่าเป็นเสมือน “เวนิสตะวันออก”

แม้ว่าต่อมาสภาพของเมืองบางกอกจะเปลี่ยนแปลงไป ชุมชนเริ่มเปลี่ยนแปลงจากการเป็นชุมชนน้ำสู่การเป็นชุมชนบก เส้นทางคมนาคมเปลี่ยนจากแม่น้ำลำคลองมาเป็นเส้นทางถนน การปลูกบ้านเรือนก็ปรับเปลี่ยนตามเส้นทาง

สัญจร ภาพของบ้านเรือนริมน้ำหรือเรือนแพจะเลือนหายไป บางกอกกลายเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การปกครอง หากแต่ภาพความเป็นเมืองแห่งสายน้ำดังที่ปรากฏในหลักฐานบันทึกของชาวตะวันตกเหล่านี้ ก็ช่วยสะท้อน ลักษณะทางภูมิสังคมของเมืองบางกอกในอดีตได้เป็นอย่างดี

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2555). *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 1*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม.
- _____. (2557). *ตามรอยบันทึกชาวต่างชาติจากอ่าวสยามสู่ลำน้ำเจ้าพระยา*. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม.
- _____. (2555). *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม.
- _____. (2555). *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม.
- _____. (2541). *ห้าปีในสยาม เล่ม 1*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กิตติศักดิ์ วิทยาโกมลเลิศ. (2545). *การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการตั้งถิ่นฐานจากชุมชนน้ำสู่เมืองบกในพื้นที่เมืองฝั่งธนบุรี*. วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญาการวางผังเมืองมหาบัณฑิต สาขาวิชาการวางผังเมือง ภาควิชาการวางแผนภาค และเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สำราญ ผลดี. (2559). *ประวัติศาสตร์ชุมชนมุสลิมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสมัยรัตนโกสินทร์ถึงปัจจุบัน ศึกษาพื้นที่บางกอกน้อยและบางกอกใหญ่*. ดุษฎีนิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาไทยศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา.
- ธวัชชัย ตั้งศิริวานิช. (2553). *จากปากน้ำสู่อยุธยา : ทำเนียบนามโบราณในแผนที่ฝรั่ง. เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการเรื่อง “จดหมายเหตุสยาม : จากกรุงธนบุรีศรีมหาสมุทรถึงเมืองจันทบูร” ณ ห้องกรุงธนบอลรูม โรงแรมรอยัลริเวอร์ บางพลัด กรุงเทพมหานคร ในวันที่ 22-23 กรกฎาคม 2553*.
- สันต์ ท. โกมารบุตร. (2552). *เล่าเรื่องกรุงสยาม*. พิมพ์ครั้งที่ 4. นนทบุรี: ศรีปัญญา.